

РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

У статті розглянуто репресії царського уряду проти українства, яких зазнавав наш народ у XIX ст., зокрема заборону пропагування національної ідеї, права на автономність, пресових видань, виходу у світ навчальної та наукової книжки тощо. Простежено урядові обмеження, проголошені в Статуті 1826 р., Валуєвському циркулярі 1863 р., Емському указі 1876 р. Розкрито політичну ситуацію, яка вплинула на їх появу. Висвітлено дії, до яких вдавався народ, щоб відновити розвиток українського друкованого слова.

Ключові слова: українство, указ, преса, репресії, друковане слово, автономність, уряд.

I. Вступ

Україна – це та держава, яка сотні років виборювала собі право на самобутність, проте, тримаючи статус незалежної країни уже 24 роки, ще й сьогодні залишається незахищеною від вторгнень та утисків сусіда-агресора. Глибинний аналіз подій тих часів дає змогу осмислити суть політики так званого старшого брата щодо України. У минулих століттях Східна Україна, перебуваючи під владою Росії, зазнала жорстоких репресій та санкцій, найбільше ж потерпало друковане слово, адже саме воно піднімало дух, впроваджувало національну ідею, демократичні стандарти в суспільно-політичне життя народу. Тому українська преса стала ворогом царизму, яку той намагався знищити.

Тема утисків царату проти українства була об'єктом уваги для багатьох науковців, зокрема А. Гриценка, С. Єфремова, А. Животка, І. Михайлина, І. Огієнка, В. Панченка, В. Романичука, Ф. Савченка, І. Срібняка, Ю. Шевельова, В. Яременка та ін.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати заборони, до яких вдавався російський уряд для боротьби з українським словом, зокрема Статут 1826 р., Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.

III. Результати

Дев'ятнадцяте століття для України було знаковим на втрати й перемоги. Під владою російського уряду українці виборювали собі свободу та права, пробуджували національну свідомість, проходили через випробування, щоб стати самобутнім народом. Найкращою та найвпливовішою зброєю в руках східних українців була книжка, періодика, яка пропагувала ідеї українства, підносила його дух і торувала шлях до незалежного майбутнього.

Демократичні зміни, які прийшли в країну з Олександром I (створення вишів, шкіл, сприяння видавничій діяльності), позначи-

лися на долі Наддніпрянської України. Це дало можливість покращити культурний рівень, піднести народний дух і займатися просвітницькою діяльністю. Епіцентром розвитку друкованої преси стало університетське місто Харків, де розпочинається історія численних періодичних видань, зокрема таких як "Харьковский еженедельник" (1812 р.), "Харьковский Демокрит" (1816 р.), "Украинский вестник" (1816 р.), "Украинский домовод" (1817 р.) та ін. Невипадково "за Харковом закріпилася слава колиски української журналістики в підросійській Україні" [5, с. 5]. Ці видання дали змогу українському народові заявити про себе, свою історію й культуру.

Аби убезпечитися від революційних настроїв та заколотів, Микола I вирішив вдаватися до жорстких заборон. У 1826 р. вийшов "Цензурний устав", який в історії журналістики зафіксований під назвою "чавунний". Мета його видання – привчити суспільство до покори, тобто приборкати його. Статут забороняв будь-які прояви вільнодумства, неповагу в бік держави та її керівництва. Особливому контролю підлягали історичні книги, в яких присікалося свавілля думок. "Людина, яка б наважилася створювати періодичне видання, повинна була пройти спеціальну перевірку цензурного комітету з поданням до нього програми видання, своїх попередніх творів, а також (навіть!) послужного списку та інших документів, що засвідчували певне виконання особою її посадових обов'язків" [4, с. 80].

Враховуючи цей факт, українська періодика змушена була припинити своє існування. Однак жодні "устави" не здатні зупинити мислення. Саме тому розпочинається новий етап в історії української журналістики, ознаменований виходом історико-літературних збірників – альманахів. Цей тип видання виконував головуючу функцію в пресі в 30–40-х рр. Дух українства відроджували саме ці неперіодичні збірники, автори яких не сприймали ворожу для нашого народу національну політику імперії.

Наступний удар українство сприйняло в 1863 р., коли з'явилося розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва по цензурному відомству "О книгах, издаваемых для народа на малороссийском наречии" (відомий під назвою "Валуєвський циркуляр"). Поряд із назвою зазначено постанову імператора: "Высочайше повелено исполнить". Це рішення дало змогу друкувати художні твори українською мовою, проте вихід книг релігійного змісту, літератури й підручників для народної освіти було призупинено. Не менш важливим є той факт, що в кінці 1850-х – на початку 1860-х рр. вийшло більше ніж десять цензурних заборон проти української книги, твори українською мовою (малоросійським нареччям) вимагали друкувати виключно російськими буквами.

Зазначимо при цьому, що питання про небажаність української книжки постало в той період, "...коли страх за "єдиного-неділиме" державне тіло Росії переповнював свідомість мільйонів чиновників імперії" [7, с. 200]. За справу взялися міністр внутрішніх справ П. Валуєв, міністр народної освіти О. Головнін, обер-прокурор Св. Синоду та шеф жандармів. Перший у листі до міністра освіти під грифом "СЕКРЕТНО" обґрунтовує думку з приводу недоцільності видання українських книжок для народу, адже на їхніх сторінках може звучати політична й антирелігійна пропаганда: "Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне эти приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись, под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издания книг для первоначального чтения..." [1, с. 68].

Попри "загрозу", про яку писав Валуєв у листі, усе ж міністр народної освіти Головнін не підтримав ініціативи свого колеги: **"...сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет,** а отнюдь не язык или наречие, на котором написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или другой книги, и что старание литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения" [1, с. 70]. Він наголосив також на тому, що, якщо книги, написані малоросійським нареччям, все ж використовують для злих намірів, то "...цензура обязана запрещать подобные книги, но запрещать их за *мысли*, в них изложенные, а **не за язык**, на котором писаны..." [1, с. 70]. Обер-прокурор Святейшого Синоду не поспішав із

власною відповіддю. Як зазначає В. Панченко, він "...роздумував цілих півтора року! Можливо, тому, що сама проблема здалася йому не більше як "причудливой литературной затеей", хоча й із небезпечним політичним підтекстом" [7, с. 202].

Враховуючи такі позиції колег, закон так і не був затверджений владою, проте резолюція царя все ж мала силу й подальші результати. На українське друковане слово було відкрито полювання, цензори прискіпливо перевіряли кожну книгу, яка мала вийти. "Допереверілися" до того, що у 1866 р. жодної україномовної книги не було видано. Постраждала й преса, адже вона теж була під прицілом цензури. Вихід щотижневої газети Л. Глібова "Черниговский листок" у невеличкому провінційному Чернігові заборонив Валуєв, який власноруч підписав відповідне розпорядження (10 серпня 1863 р.). Результату чекати довго не довелося: через 2 тижні газета вже не виходила. А. Животко так оцінив її значення в історії журналістики: "Після того, як перестала виходити "Основа" (жовтень 1862 р.), "Черниговский листок" став єдиним українським періодичним органом. У тяжкі часи реакції, що наступили з 1863 р., коли провадилася вже підготовка заборони українського слова, коли в російській пресі дедалі все з більшою силою розгорталася боротьба з українським рухом, "Черниговский листок" твердо стояв на стороні інтересів українського народу та його змагань, доки не придушила його реакційна рука міністра Валуєва" [3, с. 95].

В оборону українства став М. Костомаров, який не міг сприйняти факту заборони, тому в листі звернувся до міністра внутрішніх справ, щоб "...дозволить печатать малороссийские книги научного содержания, если они не будут противны, по содержанию, существующим цензурным правилам... Умоляю Ваше Высокопревосходительство отстранять от вопроса об издании книг научного содержания на малорусском языке бездоказательные и крайне оскорбительные для всех, имеющих честь принадлежать к малорусскому племени..." [1, с. 67]. Як бачимо, професор відстоював українське книговидавництво наполегливо й жорстко, "...його голос прозвучав, як крик відчаю вченого й інтелігента, який чимало зробив для того, щоб Україна з її історією й культурою не зникла, як Атлантида..." [7, с. 202]. Проте переконати Валуєва змінити своє рішення було неможливо навіть при особистій зустрічі на дачі з міністром. Із архівних справ дізнаємося про результати цієї розмови: "Г. Костомарову лично объявлено г. Министром, как следует ему поступать в подобных обстоятельствах" [1, с. 67].

Про наслідки розпорядження міністра згадував і С. Єфремов "...ограничительное

распоряжение 1863 года оставило такой глубокий след в истории украинской общечеловечности, породив ту пустую дыру, которая может быть названа вторым антрактом в истории украинского движения” [2, с. 25].

Третім довготривалим антрактом в історії українства став період з 1876 по 1905 р. Наприкінці XIX ст. (1876 р.) прийнято ще один закон, який на тридцять років паралізував українське видавництво.

Культурний розвиток українців у 70-ті рр. XIX ст. в Києві набрав обертів: етнографічна експедиція Чубинського, яка згодом вилася в сім томів “Трудов етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, зафункціонував Південно-Західний відділ Імператорського Російського Географічного товариства, консолідується творці українського слова (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, Панас Мирний, Олена Пчілка, М. Старицький), які представляли свою творчість на загаль. У період нових соціокультурних умов ці події сприяли розвитку українського руху, формували національний світогляд.

Однак потужна “україноненависницька машина” російського царизму не давала змоги українству стати на весь зріст. До цієї ганебної справи залучали чиновників як у центрі, так і на місцях. Одним із таких є російський державний службовець Михайло Юзефович. Він постійно боровся з українським відродженням, заперечував існування національної культури, мови та преси. Своє невдоволення щодо розвитку українства, та власну українофобію він виливав на папір і доводив до відома самого царя. Про те, що Юзефович налаштований вороже проти українства, довідуємося зі щоденника Олександра Кістяківського: “Вечером... отправился к Драгоманову... Он сообщил мне, что Юзефович на обеде в честь Дондукова произносил реплики против украинофилов, указывая на Драгоманова, Житецкого, Беренштама, Чубинского, как на людей опасных, говорил Дондукову: “Куда Вы смотрите?”. В заключении прибавил, что он сам доведет до сведения шефа жандармов и самого государя... Говорят, что Юзефович не на шутку приготовил донос в 3-е отделение...” [6, с. 206].

Завдяки таким “добрим” справам посилюються репресії на українське слово. У 1875 р. закрито газету “Киевский телеграф”, за якою сумлінно стежило керівництво головного Управління в справах друку й видавало, зокрема, такі конфіденційні накази київській цензурі: “З огляду на те, що Головне управління дістало деякі відомості про газету “Киевский Телеграф”, пропонується вам при цензуруванні зазначеної газети ставитися до неї з особливою обачністю та, між іншим, не допускати в ній жодних статей, що провадять українські тенденції” [3, с. 98].

На підставі спеціальної записки-доповіді, яку надав М. Юзефович, була скликана комісія (міністр внутрішніх справ, міністр народної освіти, шеф жандармів і помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович). На цій зустрічі було створено указ “для пресечення українофильской деятельности”, який у 1876 р. був підписаний царем Олександром II у місті Емсі. Емський указ або ж “закон Юзефовича” проголошував: “1. Не допускать ввоза в пределы империи... каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии.

2. Печатание и издание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключение лишь:

а) исторических документов и памятников и

б) приведенный изящной словесности, но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников; ...и чтобы разрешение на печатание приведенный изящной словесности давалось не иначе, как по рассмотрении в главном управлении по делам печати, – и

3. Воспретить различные сценические представления и чтения на малорусском языке, а также печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам” [2, с. 27].

Жорстока дійсність, що запанувала на просторах України, перетворила українську творчу душу на духовно спустошену націю. Українська книга на території імперії припинила існувати, навіть проголошувати промови цим непотрібним “наречием” категорично заборонялося (на відкритті бронзового погруддя Котляревському в Полтаві міський голова Олексій Трегубов пригрозив виступаючим щодо вживання української мови).

Незважаючи на те, що в указі про заборону української преси не сказано, все ж жахливі наслідки очікували й періоду. Описуючи ситуацію після виходу злочинного документа, С. Єфремов констатує: “...периодических органов на украинском языке, газет и журналов, в России нет” [2, с. 37]. Уряд розумів, що народ, який не матиме і власних друкованих видань, буде відставати в культурному розвитку “...так как он лишен могучего средства распространения знаний и вообще культурного воздействия” [2, с. 38].

Літературний критик В. Панченко так оцінював далекоглядні плани російського уряду на українство: “Емський луг мав цілковито роз’їсти організм української нації. “Малоросіянам” приписувалося злитись із єдинокровними і єдиновірними братами в інтернаціональному екстазі...” [6, с. 207]. Суголосною є й думка І. Михайлина щодо задуму царату “...привести до цілковитої духовної неприємності великий слов’ян-

ський народ, асимілювати його з росіянами і за рахунок його примножити могутність імперії...” [4, с. 220]. Дослідником історії преси І. Срібняком “Емський акт оцінюється як “найганебніший винахід царської обрусительної політики супроти українства” [8, с. 29].

Для української інтелігенції, аби заявити про свою патріотичну діяльність, залишалися лише поодинокі альманахові видання та історико-філологічний журнал “Киевская старина” (1882 р.). З 1882 по 1906 р. часопис виконував роль українського наукового видання, хоч і видавався російською мовою. Історичні праці, архівні документи, художні твори українських літераторів, літературно-критичні праці були представлені на загальній аудиторії та сприяли формуванню національного світогляду. Видання знайшло свого читача, їхнє коло щоразу збільшувалося. Сама ж автура всіляко сприяла розвитку єдиного українського видання під владою Росії. Деякі працювали безкоштовно: “Українська інтелігенція, підтримуючи часопис фінансово, усвідомлювала, що цим вона підтримує єдине на той час у Наддніпрянській Україні вогнище українофільства” [8, с. 32].

Визначальним періодом в історії функціонування журналу був час редакторської діяльності В. Науменка. Саме завдяки його наполегливості видання боролось за право друкувати твори українською мовою, і нарешті досягнуло своїх результатів: “Царський уряд здався: з 1897 року “Киевская старина” отримала дозвіл друкувати белетристику українською мовою” [4, с. 673], але виключно зі згоди Головного управління в справах друку. А вже з наступного року редактор вимагав в уряді право дозволяти друкувати україномовні твори місцевому цензорів. І тут на нього чекала позитивна відповідь: “Він домогся підтримки генерал-губернатора М. І. Драгомирова. 31 липня 1898 року його клопотання задоволене. Відтоді “Киевская старина” перетворилася на справжню бібліотеку української класики” [4, с. 673]. Отже, незважаючи на національне придушення на східноукраїнських землях, прогресивні представники української інтелігенції ще раз довели російським інтелектуалам думку про непоборність та незнищенність українства.

IV. Висновки

Придушити культурний і духовний розвиток української нації, стерти факт існування

багатомільйонного народу – це те, чого постійно прагнули й прагнуть україноненавистники. Державні укази й заборони знесилювали нашу націю, але й водночас – не спинали духу супротиву.

Показовим у цьому є революційні події 1905 р., які змусили російський уряд піти на певні поступки: Маніфест 17 жовтня, Тимчасові правила про друк, де були скасовані попередні правила, а отже, і цензурні обмеження на українське слово та періодику. Поява у 1905 р. друкованих національних видань (“Хлібороб”, “Громадська думка”, “Рада”) знаменувала духовне відродження українського суспільства та відкрила новий етап в історії нашого людства.

У подальших дослідженнях варто було б проаналізувати репресивні заходи щодо української преси на західноукраїнських землях.

Список використаної літератури

1. Архівні документи Валуєвського циркуляра 1863 року та їх сприйняття : [Тексти документів] / вступ. В. Яременка ; публ. В. Яременка та О. Сліпушко // Дніпро. – 2001. – № 1–2. – С. 55–76.
2. Єфремов С. О. Літературно-критичні статті / С. О. Єфремов. – Київ : Дніпро, 1993. – 351 с.
3. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Київ : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
4. Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття : підручник / І. Л. Михайлин. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 720 с.
5. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1817 / І. Л. Михайлин. – Харків : Колорит, 2007. – 366 с.
6. Панченко В. Емський луг / В. Панченко // Україна Incognita / за заг. ред. Л. Івшиної. – 3-тє вид., стер. – Київ : Українська прес-група, 2004. – С. 203–207.
7. Панченко В. Секрети Валуєвського циркуляра 1863 року / В. Панченко // Україна Incognita / за заг. ред. Л. Івшиної. – 3-тє вид., стер. – Київ : Українська прес-група, 2004. – С. 198–203.
8. Срібняк І. Історія журналістики (XVII–XX ст.) : підруч. для студ. вищих навч. закл. / І. Срібняк. – Київ : ВПЦ НаУКМА : Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2013. – 304 с.

Стаття надійшла до редакції 18.06.2015.

Усманова Е. В. Российская агрессия против украинского слова в истории отечественной журналистики

В статье рассмотрены репрессии царского правительства против украинства, которые испытывал наш народ в XIX в., в том числе запрет пропаганды национальной идеи, права на автономность, прессовых изданий, выхода в свет учебной и научной книги и др. Прослежены правительственные ограничения, которые были провозглашены в Уставе 1826 г., Валуевском циркуляре 1863 г., Эмском указе 1876 г. Статья раскрывает политическую ситуацию,

которая повлияла на их появление. Освещены действия, предпринимавшиеся народом, чтобы восстановить развитие украинского печатного слова.

Ключевые слова: украинство, указ, пресса, репрессии, печатное слово, автономность, правительство.

Usmanova O. Russian Aggression Against Ukrainian Word in the History of National Journalism

In the article considered imperial government repression against the Ukrainian nation, which experienced people in the 19-th centuries, in particular the prohibition of promotion of the national idea, the autonomy rights of media publications, the publication of educational and scientific books and others. Researched government restrictions that were proclaimed in the Statut of 1826. Reveals a political situation that affected on it appearance. Under the authority of the Russian government in the nineteenth century, ukrainian struggled for their freedom and rights, aroused national consciousness, passed through the test to become an independent nation. Democratic changes that came into the country with Alexander I (establishment of universities, schools, promotion of publishing activity) affected the life of Nadnipyrianskoyi Ukraine. This made it possible to improve the cultural level, to raise people's spirit and engage in educational activities. Nicholas I decided to stop this process, to guard against revolutionary uprisings. In 1826 came "Censorship statutes", which aims – to teach the society to obey, to curb it. Ukrainian periodicals made to stop to exist. The author reveals the contents of "Valuev Circular" 1863's. This decision allowed to print fiction books in ukrainian language, but appeared books of religious content, literature and textbooks for public education was suspended. The article traces the history of occurrence and the consequences of "Emskiy decree". In the late nineteenth century (1876) was established by another law, which for three decades has paralyzed Ukrainian publishing deals. This contributed by Michael Yuzefovych. Based on a special note, which he gave, was convened the Commission. At that meeting was established a decree, was signed by head of country Alexander II in city Ems in 1876. The article described the actions, people resorted to renew the development of Ukrainian printed word. Revolutionary events of 1905, that made the Russian government to make certain concessions: Manifest of October 17, Temporary Regulations on Printing, which were canceled earlier decrees censorship restrictions on Ukrainian word and periodicals. The appearance in 1905 of national printed magazines ("Hliborob", "Hromadska dumka", "Rada") marked a spiritual revival of Ukrainian society and opened a new period in the history of our humanity.

Key words: ukrainians, decree, media, repression, the printed word, the autonomy, government.